

YERİN COĞRAFI QABIĞI VƏ LANDŞAFT SFERASI

PLAN

1. Yer in coğrafi qabığı
2. Coğrafi qabığın əsas xüsusiyyətləri
3. Landşaft mühitinin inkişaf tarixi
4. Geokompleks

Yer kürəsinin səthi onun sferasını təşkil edən 4 əsas elementin mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsi hesab olunur: litosfera (bərk, daş), atma sfera (hava) hidrosfera (su) və biosfera (canlı aləm). Bunların nəticəsində yeni bir anlayış -coğrafi qabıq yaranmışdır.

Yer in coğrafi qabığı bir-birinə nüfuz edən 4 ədəd fiziki-coğrafi qabıqlardan əmələ gələn geniş kompleks təbii yaranışdır. Yer kürəsi qabıq quruluşa malikdir, qabıq özü üç ölçülü (həcmi) anlayışdır. Coğrafi qabıq digərlərindən mürəkkəbliliyi ilə seçilir, yəni onun tərkibində üç aqreqat vəziyyətində (bərk, maye və qaz) maddələrinin həmçinin alanması kosmik və yer enerji mənbələrinin eyni vaxtda mövcudluğu, canlı materiyanın -həyatın olması. Yer planetinin xarici görkəmini sərtləşdirən 4 qabığın qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi müasir təbiət ellərinin vacib məsələlərindəndir. Yer in coğrafi qabığının əsas xüsusiyyəti onunla kosmik məkan arasında müntəzəm maddi və enerji mübadiləsi, həmçinin qabığın özünün əsas hissələri (substat, hava, su, biokütlə) arasındakı mübadilədir. Bu mübadilə prosesi coğrafi qabığın daim inkişafını təyin edir, onun tərkibinin və quruluşunun dəyişkənlikləri isə təbii komponentlərin və onların komplekslərinin təşkilini daha mürəkkəbləşdirir. (“kompleks”-latınca “qovuşmaq”, “tamın hissələrinin sıx birləşməsi”).

Coğrafi qabıqın qalınlığı çox böyükdür, lakin onun dəqiq sərhədləri barəsində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Geniş yayılmış fikirlərə görə onun yuxarı sərhəddi atmosferdə həyatın yayılmasının yuxarı həddində -təxminən 25-30 km hündürlükdə yerləşir. Bu sahədə atmosfer ozon (O_3) qazı ilə zəngindir və yer səthinin istilik təsiri hiss olunur. Ozon qatı Günəş radiasiyasının ultrabənövşəyi dalğalarının artıq miqdarını saxlayaraq yer səthində həyatı qoruyur. Coğrafi qabıqın tərkibinə okean suları da daxildir. Həyatın aşağı sərhəddi yer qabıqının aşağı həddi layı üzrə keçir ki, bu lay hidrosfera və atmosfərə ilə müntəzəm maddi və enerji mübadiləsindədir. Bu mübadilə öz əksini tektonik hərəkətlərdə (zəlzələ, vulkan puskurməsi) göstərir. Coğrafi qatın ümumi qalınlığı (canlı həyat olan) 35-40 km təşkil edir.

Coğrafi qabıqın xarakterik cəhəti onun eynicinsli olmaması, onu təşkil edən hissələrin (sferaların) kontrastlılığıdır (təzadlılıq). Onlar arasındakı lay (qat) xüsusi landşaft sferasını yaradır ki, burada günəş enerjisi müxtəlif növlü yer enerjisi çevrilir və həyatın inkişafı üçün əlverişli mühit yaranır. Bu layın qalınlığı okean və yer səthindən 10-250 m təşkil edir. Bu sahələrlə litosferanın, atmosferin və hidrosferanın fəal qarşılıqlı təsirinin nəticəsində quru və okeanların landşaftı formalaşır. Landşaft sferasının tərkibinə aşınma qabığı, torpaq, bitki və canlı aləm, yerəyaxın atmosfer layı daxildir. Digər sözlə landşaft sferası-yer səthindəki təbii komplekslərin toplusudur.

Coğrafi qatın mərkəzi hissəsini təşkil edən landşaft sferasının mərkəzində bioloji fokus yerləşir ki, orada həyat daha güclü inkişaf etmişdir. Bu sfera qlobal xarakter daşıyır və landşaftşünaslıq elminin əsas predmenti hesab edilir. Daxili və xarici quruluşunun mürəkkəbliyi,

insan cəmiyyətinin mövcudluğu və fəaliyyəti ilə landşaft sferasını təşkil edən geokomplekslərin xassələri landşaftda, yerin tərkibində və Dünya məkanında baş verən proseslərlə təyin olunur.

«Coğrafi qabıq» termininə uyğun olaraq (sinonim) «Coğrafi sfera», «landşaft qabığı», «epigeosfera» terminləri işlədilir. Bəzən səhv olaraq landşaft qabığı ilə coğrafi mühit anlayışlarını eyniləşdirirlər. Bu düzgün deyildir, çünki landşaft qabığı insan cəmiyyətinin yaranması və fəaliyyəti nəticəsində coğrafi mühitə çevrilmişdir. Müasir dövrdə insan fəaliyyəti coğrafi qabıqdan kənara çıxmaqdadır. (kosmosa uçuşlar, dərin quyular qazmaları). Coğrafi mühit dedikdə insanı əhatə edən elə təbii yer hissəsi nəzərdə tutulur ki, mövcud tarixi zamanda insanın istehsal fəaliyyəti ilə sıx əlaqəlidir.

İlkin elm sahələrindən birisi ümumi coğrafiya olubdur ki, geologiya da onun tərkibinə daxildir. Elmlərin inkişafı ilə əlaqədar fiziki coğrafiya ayrılaraq Yer kürəsinin coğrafi qabığını öyrənməklə məşğul olur.

Müasir fiziki coğrafiya elmi mürəkkəb struktura malikdir, ümumi və regional fiziki coğrafiya kimi 2 hissəyə bölünür. Landşaftşünaslıq elmi də 2 hissədən ibarətdir. Ümumi və regional (landşaft ölkəşünaslığı) Landşaft haqqında elmin əsasını V.V.Dokuçayevin qoyduğu hesab olunur.

Landşaft mühitinin inkişafı tarixini 3 dövrə bölmək olur: ən qədim -yaranmasından onun üzərində həyatın əmələ gəlməsinə qədər, orta dövr -insanının yaranmasına qədər və ən yeni dövr-insanının yaranmasından sonra. Üzvi həyatın yaranması və inkişafı ilə əlaqədar yerdə okean və qurunun landşaftı formalaşmağa başlamışdır. Bu proses indi də davam

edir və buna səbəb daxili fərqlər və qarşıdurmalarıdır (istilikudma və vermə, həyat və ölüm, yer qabığının qalxması və çökməsi və s). Əsas qarşıdurmalar endogen (yaradıcı) və ekzogen (dağıdıcı) qüvvələr arasında baş verir. Coğrafi qabığın və landşaft sferasının kəsilməz inkişafına, bir kəmiyyət vəziyyətindən digərinə keçilməsinə ən yaxşı misal-üzvi aləmdir ki, köhnə formaları həmişə yeniləri əvəz edilir, heç bir forma təkrarlanmayı. Yer planetinin inkişaf tarixinin son dövrü (1 milyon il) müasir landşaft formasını yaratmışdır. İnsanın təbii proseslərin qanunauyğunluqlarını nə qədər yaxşı öyrənməsindən iqtisadi inkişaf və təbii mühitin gələcək nəsillərə saxlanması çox asılıdır. Təbii landşaftda qarşılıqlı əlaqələrin 2 tipi mövcüddür:

Şaquli əlaqə (müəyyən regional və ya məntəqədə) üfiqi əlaqə (bütün yer səthində)

Coğrafi qabığın daxili quruluşu eynicinsli deyildir, mürəkkəb fiziki-coğrafi və ya təbii-ərazi komplekslərdən (qısaca-geokompleks) ibarətdir. Hər bir geokompleks müəyyən ərazi hududlarında litoloji-geomorfoloji, su-iqlim və bioloji kimi yer səthinin təbii komponentlərinin qanunauyğun birləşməsinin toplusudur (nəticəsidir). Bu geokompleksləri regional fiziki coğrafiya və landşaft ölkəşünaslığı fənləri öyrənir.

Zəruri ədəbiyyatlar:

1. Süleymanov M.Ə. Əliyeva İ.S. Landşaftşünaslığın əsasları Bakı, 1998
2. Museyibov M.A. Landşaftı Azerbaydjana Bakı 2000
3. Daşdıyev R.H. Landşaftın ekologiyası. Bakı 2003
4. İbrahimov T. O. Landşaft tədqiqatları və onların ekoloji problemləri. "Elm və təhsil" 2015, 384 səh.

Əlavə tövsiyyə olunan ədəbiyyatlar:

1. Süleymanov M.Ə. Azərbaycanın təbii və antropogen landşaftlarının coğrafi qanunauyğunluqları. Bakı 2005.
2. İbrahimov T.O. Azərbaycan qoruqlarının landşaftları. Bakı. “Elm və təhsil”, 2017, 184 səh.
3. Ибрагимов Т.О. Ландшафтные исследование и экологические проблемы . Ваку. “Elm və təhsil”, 2018, 208 с.